

DE KOUDE OORLOG

John Lewis Gaddis

DE KOUDE OORLOG

Vertaald door Robert Vernooy



HOLLANDS DIEP

AMSTERDAM

2020

Oorspronkelijke titel: *The Cold War*
Oorspronkelijk uitgegeven door: The Penguin Press, 2005
© John Lewis Gaddis, 2005
© Vertaling uit het Engels: Robert Vernooy, 2006
© Nederlandse uitgave: Uitgeverij Contact, 2006
© Nederlandse heruitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2020
© Omslagfoto: Getty Images
Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Utrecht
Typografie: Arjen Oosterbaan

ISBN 978 90 488 5635 0
ISBN 978 90 488 5636 7 (E-BOOK)
NUR 680

www.hollandsdiep.nl
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.



Inhoud

Voorwoord	7
Proloog: Het toekomstbeeld	13
Hoofdstuk één: De terugkeer van de angst	17
Hoofdstuk twee: Kern(re)acties	68
Hoofdstuk drie: Controle versus spontaniteit	110
Hoofdstuk vier: De opkomst van de zelfbeschikking	152
Hoofdstuk vijf: Het herstel van de rechtvaardigheid	197
Hoofdstuk zes: Acteurs	244
Hoofdstuk zeven: De triomf van de hoop	295
Epiloog: Achteraf bezien	321
Noten	331
Bibliografie	376
Register	396

Voorwoord

Ieder najaarssemester geef ik een paar honderd studenten aan Yale elke maandag- en woensdagmiddag college over de geschiedenis van de Koude Oorlog. Daarbij moet ik mezelf steeds weer voorhouden dat vrijwel geen van hen zich iets herinnert van de door mij beschreven gebeurtenissen. Als ik het over Stalin en Truman, of zelfs over Reagan en Gorbatsjov heb, zouden dat net zo goed Napoleon, Caesar of Alexander de Grote kunnen zijn. Zo waren de meeste studenten die het college in 2005 volgden slechts vijf jaar oud toen de Berlijnse Muur viel. Ze weten dat de Koude Oorlog op diverse manieren hun leven heeft bepaald, omdat hun is verteld welke invloed hij op hun familie had. Sommigen van hen, maar zeker niet allen, begrijpen dat zij er als er op enkele kritieke momenten tijdens dat conflict een aantal andere beslissingen waren genomen, misschien niet eens geweest zouden zijn. Maar als mijn studenten zich voor dit college opgeven, weten ze heel weinig over hoe de Koude Oorlog is begonnen, waar hij over ging en waarom hij afliep zoals hij is afgelopen. Voor hen is het geschiedenis, net zoiets als de Peloponnesische Oorlog.

En toch zijn de meeste van mijn studenten gefascineerd als ze meer te weten komen over de grote rivaliteit die de tweede helft van de vorige eeuw beheerste. Velen zijn ontsteld en enkelen verlaten bevend de collegezaal, doorgaans na het college over de Cubaanse raketcrisis. 'Hu!' roepen ze uit (ik heb hun taalgebruik een beetje gekuist). 'We hadden géén idee dat het zó weinig scheelde!' Om daar altijd aan toe te voegen: 'Heftig!' Voor deze eerste generatie van na de Koude Oorlog

is de Koude Oorlog dus zowel iets uit het verleden als iets gevaarlijks. Ze vragen zich af wat iemand ooit te vrezen had kunnen hebben van een staat die uiteindelijk zo zwak, klungelig en vergankelijk is gebleken als de Sovjet-Unie. Maar ze stellen zichzelf en mij ook de vraag: hoe hebben wij de Koude Oorlog ooit kunnen overleven?

Ik heb dit boek geschreven om een poging te doen deze vragen te beantwoorden, maar ook om – op een minder kosmisch niveau – in te gaan op een andere vraag die mijn studenten regelmatig stellen. Het is hun niet ontgaan dat ik al eerder diverse boeken over de geschiedenis van de Koude Oorlog heb geschreven: ik geef hun er zelfs regelmatig een op, dat in bijna 300 bladzijden niet verder komt dan het jaar 1962. ‘Kunt u niet met minder woorden meer jaren behandelen?’ hebben sommigen van hen beleefd gevraagd. Dat is een redelijke vraag, en dat leek het zelfs nog meer toen mijn zeer vasthoudende agent, Andrew Wylie, mij probeerde te overtuigen van de behoefte aan een kort, volledig en toegankelijk boek over de Koude Oorlog – een tactvolle manier om te suggereren dat mijn vorige dat niet waren geweest. Aangezien het voor mij bijna net zo belangrijk is om naar mijn studenten en mijn agent te luisteren als naar mijn vrouw (die het ook een goed idee vond), leek het de moeite waard om het project ter hand te nemen.

De Koude Oorlog is daarom in de eerste plaats bedoeld voor een nieuwe generatie lezers voor wie de Koude Oorlog nooit tot ‘de actualiteiten’ heeft behoord. Ik hoop dat lezers die de Koude Oorlog hebben meegemaakt het ook een bruikbaar boek zullen vinden, want zoals Marx ooit zei (Groucho, niet Karl): ‘Buiten een hond is een boek iemands beste vriend. Binnen in een hond is het te donker om te lezen.’ Toen de Koude Oorlog nog aan de gang was, was het moeilijk te weten wat er gebeurde. Nu hij voorbij is – en nu men een begin heeft gemaakt met het openstellen van de Sovjet-, Oost-Europese en Chinese archieven – weten we veel meer: in feite zoveel dat

je er makkelijk door overweldigd kunt worden. Dat is ook een reden om een kort boek te schrijven. Het heeft me gedwongen om op al deze nieuwe informatie de eenvoudige relevantiestoe toe te passen die beroemd is geworden door wijlen mijn collega aan Yale, Robin Winks: 'En wat dan nog?'

Laat ik ook nog iets zeggen over wat dit boek níét wil zijn. Het is geen oorspronkelijk wetenschappelijk werk. Veel zal historici die zich met de Koude Oorlog bezighouden bekend voorkomen, deels omdat ik veel ervan aan hun werk heb ontleend, deels omdat ik een aantal zaken heb herhaald die ik in mijn eigen werk heb gezegd. Ook probeert dit boek niet om in de Koude Oorlog de oorzaken te vinden van verschijnselen van na de Koude Oorlog, zoals globalisering, etnische zuiveringen, religieus extremisme, terrorisme of de informatierevolutie. Ook voegt het hoegenaamd niets toe aan de theorievorming op het gebied van internationale betrekkingen, een veld dat van zichzelf al genoeg problemen heeft zonder dat ik daar het mijne aan bijdraag.

Het zou me echter lief zijn als dit totaalbeeld van de Koude Oorlog een nieuwe kijk biedt op onderdelen ervan. Wat mij met name heeft getroffen is optimisme, een eigenschap die doorgaans niet met de Koude Oorlog wordt geassocieerd. Ik ben er stellig van overtuigd dat de wereld erop vooruit is gegaan doordat het conflict is uitgevochten zoals het is uitgevochten en doordat het is gewonnen door degene die het heeft gewonnen. Niemand maakt zich vandaag de dag zorgen over een nieuwe wereldwijde oorlog of de algehele zege van een dictator of het idee dat er aan de beschaving zelf een eind zal komen. Dat was niet het geval toen de Koude Oorlog begon. Ondanks al zijn gevaren, wreedheden, kosten, verwarringen en morele compromissen was de Koude Oorlog – evenals de Amerikaanse Burgeroorlog – een noodzakelijke krachtmeting die een aantal fundamentele kwesties eens en voor al heeft geregeld. Wij hebben geen reden om hem te missen. Maar gezien de alternatieven hebben we evenmin

weinig reden om te betreuren dat hij zich ooit heeft voorgedaan.

De Koude Oorlog is in de loop van een heel lange tijd op diverse niveaus op verschillende manieren en op meerdere plaatsen uitgevochten. Elke poging om de geschiedenis ervan louter en alleen te reduceren tot de rol van grote krachten, grote machten of grote leiders zou er geen recht aan doen. Elke poging om de Koude Oorlog in een eenvoudig chronologisch verhaal te vervatten kan slechts flauwekul opleveren. In plaats daarvan heb ik ervoor gekozen om me in elk hoofdstuk op een belangrijk thema te concentreren: dientengevolge overlappen de hoofdstukken elkaar in de tijd en spelen ze zich niet binnen dezelfde ruimte af. Ik heb de vrijheid genomen om van het algemene op het bijzondere in te zoomen en vervolgens weer uit te zoomen. En ik heb niet geaarzeld om te schrijven vanuit het perspectief van iemand die zich er ten volle van bewust is hoe de Koude Oorlog is afgelopen: ik zou niet weten hoe het anders zou kunnen.

Ten slotte wil ik mijn waardering uitspreken voor de mensen die tot dit boek inspireerden, het faciliteerden en er geduldig op hebben gewacht. Tot hen behoren zeker mijn studenten, wier blijvende belangstelling voor de Koude Oorlog die van mijzelf in stand houdt. Voorts ben ik Andrew Wylie dankbaar – en ik weet dat toekomstige studenten dat ook zullen zijn – omdat hij deze manier heeft gesuggereerd om meer jaren in minder woorden te behandelen, en omdat hij sindsdien diverse ex-studenten van mij heeft geholpen met het publiceren van hun eigen boeken. Scott Moyers, Stuart Proffitt, Janie Fleming, Victoria Klose, Maureen Clark, Bruce Giffords, Samantha Johnson en hun collega's bij Penguin hebben een bewonderenswaardige gelijkmoedigheid getoond bij gemiste deadlines en een voorbeeldige efficiëntie bij de productie van dit veel te laat afgeleverde boek toen het eenmaal klaar was. Het had überhaupt nauwelijks geschreven kunnen worden zonder Christian Ostermann en zijn collega's van het Cold

War International History Project, bij wie alle Koude-Oorlogshistorici in het krijt staan vanwege de energie en de grondigheid waarmee ze documenten van over de hele wereld verzamelen (op de dag dat ik dit schrijf is de laatste partij uit de Albanese archieven gearriveerd). Als laatste, maar zeker niet de minste, wil ik Toni Dorfmann bedanken, 's werelds beste redacteur/proeflezer en 's werelds meest liefhebbende echtgenote.

Met de opdracht wil ik een van de grootste Koude-Oorlogshistorici herdenken, die tevens lange tijd mijn vriend is geweest, voor het schrijven van wiens biografie ik nu verantwoordelijk zal zijn.

J.L.G.
New Haven

PROLOG

Het toekomstbeeld

In 1946 huurde een drieënveertigjarige Engelsman, Eric Blair, een huis aan de rand van de wereld. In dat huis verwachtte hij te zullen sterven. Het lag aan de noordpunt van het Schotse eiland Jura, aan het eind van een karrenspoor, niet bereikbaar per auto en was verstoken van telefoon of elektriciteit. De dichtstbijzijnde winkel, de enige op het eiland, bevond zich ongeveer veertig kilometer zuidelijker. Blair had zo zijn redenen om zich te willen afzonderen. Hij was neerslachtig door de recente dood van zijn vrouw, leed aan tuberculose en zou spoedig bloed gaan ophoesten. Zijn land ging gebukt onder de kosten van een militaire overwinning die noch veiligheid had gebracht, noch welvaart noch zelfs de garantie dat de vrijheid bewaard zou blijven. Europa was in twee kampen verdeeld en de wereld leek vastbesloten om haar daarin te volgen. Door de waarschijnlijkheid dat er atoombommen gebruikt zouden worden zou elke volgende oorlog apocalyptisch worden. En hij moest een roman afmaken.

De titel luidde *1984*, een omkering van het jaar 1948 waarin hij het boek voltooide, en het verscheen in 1949 in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten onder Blairs schrijversnaam: George Orwell. De *New York Times* merkte op dat de recensies ‘absoluut lovend’ waren, maar dat er ‘angstkreten boven het applaus uit klonken’.¹ Dat was nauwelijks verbazend want *1984* riep een tijd op, slechts 35 jaar in de toekomst, waarin het totalitarisme overal had gezegevierd. Het individualisme was de kop ingedrukt, evenals het recht, de moraal, de creativiteit, taalkundige helderheid, eerlijkheid ten aanzien van de geschiedenis en zelfs de liefde – afgezien uiteraard van de afge-

dwongen liefde die iedereen moest koesteren voor de Stalin-achtige dictator 'Big Brother' en zijn tegenhangers, die heers-ten over een wereld in permanente staat van oorlog. 'Als je een beeld van de toekomst wilt,' zo krijgt Orwells held Winston Smith te horen als hij de zoveelste meedogenloze martelsessie ondergaat, 'denk dan aan een laars die – eindeloos – in een menselijk gezicht trapt.'²

Toen Orwell aan het begin van 1950 overleed – in een ziekenhuis in Londen en niet op zijn eiland – wist hij slechts dat de eerste lezers bang en onder de indruk waren van zijn boek. Latere lezers reageerden op dezelfde manier: in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd 1984 het krachtigste beeld van wat daarna zou kunnen komen. Vergelijkingen met Orwells imaginaire jaar werden dan ook onontkoombaar toen het echte jaar 1984 dichterbij kwam. De wereld was nog niet totalitair, maar dictatoren hadden er wel grote delen van in handen. Het gevaar van een oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie – twee supermachten in plaats van de drie die Orwell had voorzien – leek groter dan vele jaren ervoor. En het zag er volstrekt niet naar uit dat er een eind zou komen aan het schijnbaar permanente conflict dat bekendstond als de Koude Oorlog en dat begon toen Orwell nog leefde.

Maar toen verscheen er 's avonds op 16 januari 1984 op televisie iemand, die Orwell herkend zou hebben uit zijn jaren als filmrecensent: nu niet als acteur, maar in zijn meer recente rol als president van de Verenigde Staten. Tot dat moment had Ronald Reagan de reputatie gehad van een fervent strijder in de Koude Oorlog. Maar nu voorzag hij een andere toekomst:

Stel je nu even met mij voor dat een Iwan en een Anja zich in, bijvoorbeeld, een wachtkamer of een schuilplaats tegen de regen of storm zouden bevinden met een Jim en een Sally, en dat er geen taalbarrière was waardoor ze elkaar niet zouden kunnen leren kennen. Zouden ze dan stilstaan bij de

verschillen tussen hun wederzijdse regeringen? Of zouden ze ervaringen uitwisselen met betrekking tot hun kinderen en wat ze allemaal voor de kost deden? Misschien zouden ze zelfs kunnen besluiten om binnenkort 's avonds samen iets te gaan eten. Maar bovenal zouden ze bewezen hebben dat gewone mensen geen oorlog beginnen.³

Dit was de onverwacht vriendelijke uitnodiging om menselijke gezichten te laten zegevieren over laarzen, dictatoren en de mechanismen van de oorlog, die in Orwells jaar 1984 de aanzet gaf tot de reeks gebeurtenissen waardoor dat er daadwerkelijk van zou komen. Net iets meer dan een jaar na Reagans toespraak kwam in de Sovjet-Unie een fervente tegenstander van het totalitarisme aan de macht. Binnen zes jaar was de macht die dat land over half Europa had, gebroken. Binnen acht jaar bestond de Unie van Socialistische Sovjet-Republieken zelf niet meer – het land dat de aanleiding had gevormd tot Orwells grootse, sombere profetie.

Die dingen gebeurden niet domweg omdat Reagan een toespraak had gehouden of omdat Orwell een roman had geschreven: in de rest van dit boek worden de oorzaken alleen maar ingewikkelder. Het is echter de moeite waard om met visies te beginnen, omdat zij hoop en angst belichamen. De geschiedenis zal dan bepalen welke het zal winnen.

De terugkeer van de angst

We wachtten tot ze aan land kwamen. We konden hun gezichten zien. Ze zagen eruit als gewone mensen. We hadden ons iets anders voorgesteld. Tja, het waren Amerikanen!

– Ljubova Kozintsjenka, Rode Leger, 58e Gardedivisie

Volgens mij wisten wij niet wat we van de Russen moesten verwachten, maar als je naar ze keek en ze bestudeerde, dan kon je het niet zeggen, weet je wel? Als je ze een Amerikaans uniform zou aantrekken, hadden het Amerikanen kunnen zijn!

– Al Aronson, Amerikaanse leger, 69e Infanteriedivisie

Zo had de oorlog moeten aflopen: met gejuich, handdrukken, dansen, drinken en hoop. De datum was 25 april 1945, de plaats was de Oost-Duitse stad Torgau aan de Elbe, de gebeurtenis was de eerste ontmoeting van de legers die van twee kanten van de aarde waren samengekomen en nazi-Duitsland in tweeën hadden gedeeld. Vijf dagen later schoot Adolf Hitler zich door zijn hoofd, onder het puin dat het enige was wat er nog restte van Berlijn. Iets meer dan een week daarna gaven de Duitsers zich onvoorwaardelijk over. De leiders van de zegevierende geallieerden, Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill en Josef Stalin hadden zelf al handen geschud, getoast en gehoopt op een betere wereld op twee topconferenties in oorlogstijd – in Teheran in november 1943 en op Jalta in februari 1945. Maar dat zou weinig betekend hebben als de troepen onder hun bevel de overwinning niet op hun eigen meer rumoerige manier

hadden kunnen vieren, daar waar het werkelijk telde: aan de frontlinie van een slagveld waar de vijand nu verdween.

Waarom benaderden de legers elkaar bij Torgau dan behoedzaam, alsof ze buitenaardse bezoekers hadden verwacht? Waarom leken de overeenkomsten die ze zagen zo verbazend – en zo geruststellend? Waarom stonden hun bevelhebbers desondanks op afzonderlijke overgaveceremonies, een voor het westfront op 7 mei te Reims in Frankrijk, en een voor het oostfront op 8 mei te Berlijn? Waarom probeerden de Sovjet-autoriteiten spontane pro-Amerikaanse demonstraties te beëindigen, die in Moskou uitbraken na de officiële bekendmaking van de Duitse capitulatie? Waarom werden, in de week hierna, door de Amerikaanse autoriteiten cruciale zendingen met Lend-Lease hulp voor de USSR abrupt opgeschort, en daarna weer hervat? Waarom moest Roosevelts belangrijkste assistent, Harry Hopkins, die een beslissende rol had gespeeld bij de vorming van het geallieerde bondgenootschap in 1941, zes weken na het overlijden van zijn baas haastig naar Moskou om te proberen het te behouden? Waarom zou Churchill jaren later zijn herinneringen aan deze gebeurtenissen de titel *Triomfen Tragedie* hebben gegeven?

Het antwoord op al deze vragen is nagenoeg hetzelfde: dat de oorlog was gewonnen door een coalitie waarvan de belangrijkste leden al met elkaar op voet van oorlog verkeerden – zo niet militair dan toch ideologisch en geopolitiek. Hoe groot de triomfen van de geallieerden in het voorjaar van 1945 ook waren, hun succes had altijd afgehangen van het najagen van verenigbare doelen door onverenigbare systemen. De tragedie was dat om de overwinning te behalen, de overwinnaars ofwel moesten ophouden te zijn wie ze waren, ofwel veel moesten opgeven van wat ze, door oorlogvoering, hadden hopen te bereiken.

1.

Als er in april 1945 echt een buitenaardse bezoeker op de oevers van de Elbe zou zijn geweest, dan had hij, zij of het zeker oppervlakkige overeenkomsten kunnen bespeuren tussen de Russische en Amerikaanse legers die elkaar daar troffen, alsook tussen de samenlevingen waaruit zij voortkwamen. Zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie waren ontstaan in een revolutie. Beide omhelsden ideologieën met wereldwijde aspiraties: wat thuis werkte, zo veronderstelden hun leiders, zou voor de rest van de wereld ook werken. Beide waren continentale staten die hun grenzen hadden uitgebreid tot een enorm gebied: ze waren op dat moment het grootste en het op twee na grootste land ter wereld. En beide waren bij de oorlog betrokken geraakt door een verrassingsaanval: door de Duitse invasie van de Sovjet-Unie, die op 22 juni 1941 begon, en door de Japanse aanval op Pearl Harbor op 7 december 1941 (die Hitler gebruikte als een excuus om de Verenigde Staten vier dagen later de oorlog te verklaren). Daar zouden de overeenkomsten echter ophouden. Zoals elke aardse waarnemer snel zou hebben opgemerkt waren de verschillen veel groter.

De Amerikaanse revolutie, die zich ruim anderhalve eeuw eerder had voltrokken, weerspiegelde een diepgeworteld wantrouwen ten aanzien van centraal gezag. De Founding Fathers hadden benadrukt dat vrijheid en rechtvaardigheid alleen konden voortkomen uit het aan banden leggen van de macht. Dank zij een ingenieuze grondwet, hun geografische isolement van potentiële rivalen en een enorme voorraad natuurlijke hulpbronnen hadden de Amerikanen een buitengewoon machtige staat weten op te bouwen, zoals tijdens de Tweede Wereldoorlog duidelijk werd. Dit bereikten zij door een forse inperking van het vermogen van hun overheid om het dagelijks leven te beheersen, wat betreft de verspreiding van ideeën, de organisatie van de economie of het bedrijven van politiek. Ondanks de erfenis van slavernij, de bijna totale uitroeiing van

de oorspronkelijke bewoners van Amerika, en hardnekkige raciale, seksuele en sociale discriminatie konden de burgers van de Verenigde Staten in 1945 aannemelijk maken dat zij in het meest vrije land ter wereld leefden.

De bolsjewistische revolutie, die zich slechts een kwart-eeuw eerder had voltrokken, oarmde juist een centraal gezag als een manier om klassenvijanden ten val te brengen en een basis te vestigen vanwaaruit de proletarische revolutie zich over de hele wereld zou kunnen verbreiden. In het *Communistisch Manifest* van 1848 beweerde Karl Marx dat de arbeidersklasse door wat de kapitalisten van de industrialisering in gang hadden gezet, zowel werd vergroot als uitgebuit, maar dat zij zich vroeg of laat zou bevrijden. Vladimir Iljitsj Lenin had niet het geduld om daarop te wachten en probeerde in 1917 het tempo van de geschiedenis te versnellen door in Rusland de macht te grijpen en er het marxisme in te voeren, ook al paste die staat niet in Marx' voorspelling dat de revolutie zich alleen kon voordoen in een moderne industriële maatschappij. Stalin loste op zijn beurt dat probleem op door Rusland zodanig te hervormen dat het in de marxistisch-leninistische ideologie paste: hij dwong een grotendeels agrarisch land met weinig tradities op het gebied van vrijheid om een zwaar geïndustrialiseerd land te worden zonder enige vrijheid. Daardoor was de Unie van Socialistische Sovjetrepublicen, aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, de meest autoritaire samenleving waar dan ook op aarde.

De zegevierende landen hadden nauwelijks meer van elkaar kunnen verschillen, wat ook gold voor de oorlogen die zij van 1941 tot 1945 voerden. De Verenigde Staten voerden twee verschillende oorlogen tegelijkertijd – tegen de Japanners in de Stille Oceaan en tegen de Duitsers in Europa – maar leden opmerkelijk genoeg relatief weinig verliezen: op alle fronten sneuvelden er iets minder dan 300 000 Amerikanen. Omdat hun land zich ver van de gevechtshandelingen bevond, ondervond het geen aanvallen van betekenis afge-

zien van de eerste op Pearl Harbor. Samen met hun bondgenoot Groot-Brittannië (dat ongeveer 357 000 oorlogsslachtoffers te betreuren had) konden de Verenigde Staten kiezen waar, wanneer en onder welke omstandigheden zij vochten, waardoor de kosten en risico's van de strijd zeer sterk afnamen. Maar in tegenstelling tot de Britten kwamen de Amerikanen met een bloeiende economie uit de oorlog: door de oorlogsuitgaven was hun bruto nationaal product in minder dan vier jaar bijna verdubbeld. Als er ooit zoiets als een 'goede' oorlog zou kunnen zijn, kwam deze er althans voor de Verenigde Staten dicht bij in de buurt.

De Sovjet-Unie had niet zulke voordelen. Zij voerde slechts één oorlog, maar men kan stellen dat die de vreselijkste in de hele geschiedenis was. Haar steden, dorpen en platteland waren verwoest en haar industrieën vernietigd of haastig verlegd achter het Oeralgebergte. Behalve overgave was vertwijfeld verzet de enige optie, op terrein en onder omstandigheden die door de vijand werden gekozen. Schattingen van de aantallen slachtoffers onder burgers en militairen zijn berucht onnauwkeurig, maar waarschijnlijk zijn er ongeveer 27 miljoen Sovjetburgers omgekomen als een direct gevolg van de oorlog – ongeveer 90 keer zoveel als het aantal gedode Amerikanen. De overwinning had nauwelijks een hogere prijs kunnen hebben: in 1945 was de *USSR* een uitgeputte staat, die van geluk mocht spreken dat hij nog bestond. De oorlog was in de woorden van een waarnemer uit die tijd 'zowel de meest angstige als de meest trotse herinnering van het Russische volk.'²

Toen het erop aankwam om het naoorlogse akkoord op te stellen, waren de overwinnaars echter beter tegen elkaar opgewassen dan deze asymmetrieën misschien zouden suggereren. De Verenigde Staten hadden zich niet verplicht tot een herziening van hun lange traditie van afzijdigheid met betrekking tot Europese aangelegenheden – Roosevelt had Stalin zelfs, in Teheran, verzekerd dat de Amerikaanse troepen na de oorlog binnen twee jaar naar huis terug zouden keren.³

Ook kon er gezien de deprimerende herinnering aan de jaren dertig geen enkele garantie zijn dat de economische opleving van de oorlogstijd zich zou voortzetten, of dat de democratie zich zou herstellen, behalve in de relatief weinige landen waarin zij nog bestond. Het nuchtere feit dat de Amerikanen en de Britten Hitler zonder Stalins hulp niet hadden kunnen verslaan betekende dat de Tweede Wereldoorlog slechts een overwinning was op het fascisme – niet op het autoritarisme en de toekomstkansen daarvan.

Intussen had de Sovjet-Unie aanzienlijke hulpmiddelen ondanks de enorme verliezen die zij had geleden. Omdat zij deel uitmaakte van Europa, zouden haar troepen zich niet uit Europa terugtrekken. Haar planeconomie was in staat gebleken om volledige werkgelegenheid te verschaffen, iets waarin de kapitalistische democratieën, in de jaren vóór de oorlog, niet waren geslaagd. Haar ideologie genoot een wijdverbreid respect in Europa omdat het daar voornamelijk de communisten waren geweest die het verzet tegen de Duitsers hadden geleid. Ten slotte had de buitensporige prijs die het Rode Leger had betaald om Hitler te verslaan de USSR een moreel recht gegeven op aanzienlijke, misschien zelfs beslissende, invloed bij het opstellen van de naoorlogse akkoorden. Het was in 1945 minstens zo makkelijk om te geloven dat het autoritaire communisme de stroming van de toekomst was als dat het democratische kapitalisme dat was.

De Sovjet-Unie had nog een voordeel, namelijk dat zij aan het eind van de oorlog als enige overwinnaar een beproefde leider had. De dood van Roosevelt op 12 april 1945 deed zijn onervaren en slecht geïnformeerde vice-president, Harry S. Truman, halsoverkop in het Witte Huis belanden. Drie maanden later werd door Churchills onverwachte nederlaag in de Britse algemene verkiezingen de veel minder indrukwekkende leider van de Labourpartij, Clement Attlee, premier. De Sovjet-Unie daarentegen had Stalin, haar onbetwiste heerser sinds 1929, de man die zijn land had hervormd

en het toen in de Tweede Wereldoorlog naar de overwinning had geleid. Sluw, ontzagwekkend en ogenschijnlijk kalm en doelbewust wist de dictator in het Kremlin wat hij wilde in het naoorlogse tijdperk. Truman, Attlee en de landen waarover zij de leiding hadden leken veel minder zeker van hun zaak.

2.

En wat wilde Stalin dan? Het is zinvol om met hem te beginnen, omdat hij als enige van de drie naoorlogse leiders, met behoud van gezag, de tijd had gehad om zijn prioriteiten op een rijtje te zetten. De man die de leiding had over de Sovjet-Unie was aan het eind van de oorlog vijftenzestig. Hij was lichamelijk uitgeput, omringd door hielenlikkers, eenzaam – maar hij had de macht nog steeds stevig en zelfs op angst-aanjagende wijze in handen. Een Amerikaanse diplomaat herinnerde zich dat zijn schrale snor, verkleurde tanden, pokdalige gezicht en gele ogen ‘hem het voorkomen van een oude, door de strijd getekende tijger gaven... Een bezoeker die niet van tevoren was gewaarschuwd zou nooit hebben vermoed welke dieptes van berekening, ambitie, machtswel lust, afgunst, wreedheid en sluwe rancune schuilgingen achter deze onopvallende façade.’⁴ Door een reeks zuiveringen in de jaren dertig had Stalin reeds lang geleden al zijn rivalen geëlimineerd. Zijn ondergeschikten wisten dat een opgetrokken wenkbrauw of een vingerknip het verschil tussen leven en dood kon betekenen. Hoewel opvallend klein – slechts één meter zestig – was dit dikke oude mannetje een kolos, die uittorende boven een kolossale staat.

Stalins doelstellingen na de oorlog waren veiligheid voor zichzelf, zijn regime, zijn land en zijn ideologie, in precies die volgorde. Hij wilde zekerheid dat zijn persoonlijke bewind nooit meer bedreigd kon worden door uitdagingen van binnenuit, en dat zijn land nooit meer in gevaar gebracht zou

worden door bedreigingen van buitenaf. De belangen van communisten in de rest van de wereld, hoe bewonderenswaardig die misschien ook waren, zouden nooit zwaarder wegen dan de prioriteiten van de Sovjetstaat zoals door hem gesteld. In Stalin kwamen narcisme, paranoia en absolute macht samen:⁵ hij werd, binnen de Sovjet-Unie en de internationale communistische beweging, enorm gevreesd – maar ook alom aanbeden.

Stalin was van mening dat de vraag wie wat kreeg na de oorlog grotendeels bepaald werd door de tol van de oorlog in bloed en rijkdom: de Sovjet-Unie zou derhalve veel krijgen.⁶ Niet alleen zou zij de gebieden terugkrijgen die zij in de Tweede Wereldoorlog aan de Duitsers had verloren, maar ook zou zij de gebieden behouden die zij had kunnen bezetten dankzij het opportunistische, maar kortzichtige, non-agressiepact dat Stalin in augustus 1939 met Hitler had gesloten – delen van Finland, Polen en Roemenië, en de Baltische staten. Zij eiste dat staten die aan dit uitgebreide rijk grensden binnen de invloedssfeer van Moskou zouden blijven. Zij verlangde territoriale concessies ten koste van Iran en Turkije (waaronder de zeggenschap over de Bosporus), alsook marinebases in de Middellandse Zee. Ten slotte zou zij het verslagen en verwoeste Duitsland straffen met een militaire bezetting, onteigeningen, herstelbetalingen en een ideologische transformatie.

Daarin lag voor Stalin echter een pijnlijk dilemma. Misschien hadden buitensporige kosten tijdens de oorlog de Sovjet-Unie recht gegeven op buitensporige baten na de oorlog, maar daardoor was het land ook beroofd van de macht die vereist was om die voordelen eenzijdig af te dwingen. Wat de USSR nodig had was vrede, economische hulp en de stilzwijgende diplomatieke instemming van haar voormalige bondgenoten. Er zat op dat moment dus niets anders op dan de Amerikanen en de Britten te blijven vragen om hun steun: zoals zij van Stalin afhankelijk waren geweest om Hitler te verslaan, zo was Stalin nu afhankelijk van de

blijvende Brits-Amerikaanse goodwill als hij tegen een redelijke prijs zijn naoorlogse doelen wilde bereiken. Hij wilde daarom noch een hete noch een koude oorlog.⁷ Of hij bekwaam genoeg zou zijn om deze beide mogelijkheden te vermijden, was echter een andere vraag.

Want Stalins oordeel over zijn bondgenoten in oorlogstijd en hún naoorlogse doelstellingen was meer gebaseerd op ijdele hoop dan op een juiste inschatting van de prioriteiten zoals Washington en Londen die zagen. Hierin werd Stalin beïnvloed door de marxistisch-leninistische ideologie, omdat zijn illusies daaruit voortkwamen. De belangrijkste van die illusies was de overtuiging, die terugging op Lenin, dat kapitalisten nooit erg lang met elkaar zouden kunnen samenwerken. Vroeg of laat zou hun ingewortelde hebzucht – de onweerstaanbare drang om winst boven politiek te plaatsen – de overhand krijgen, zodat de communisten alleen maar geduld hoefden te hebben in afwachting van de zelfvernietiging van hun tegenstanders. ‘De coalitie tussen onszelf en de democratische factie van de kapitalisten werkt, omdat deze laatste belang had bij het voorkomen van Hitlers heerschappij,’ merkte Stalin op toen de oorlog ten einde liep. ‘In de toekomst zullen wij ook tegen deze factie van de kapitalisten zijn.’⁸

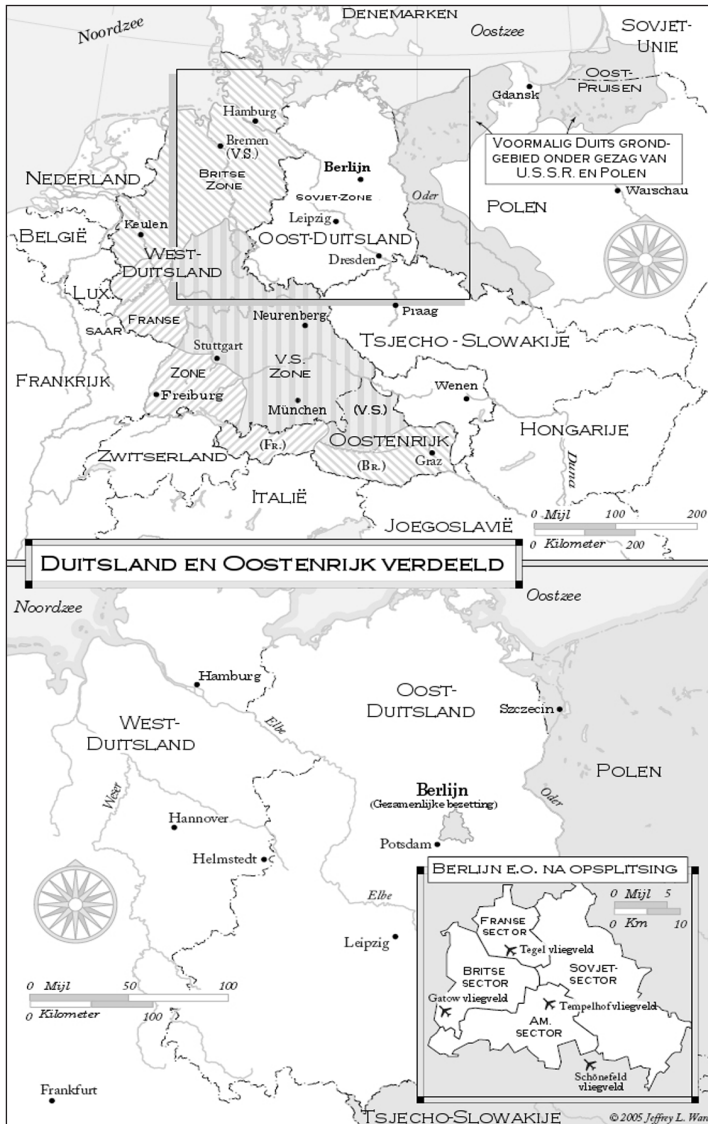
Dit idee van een crisis binnen het kapitalisme was niet helemaal ongegrond. De Eerste Wereldoorlog was tenslotte een oorlog onder kapitalisten geweest, die aldus het ontstaan van ’s werelds eerste communistische staat mogelijk had gemaakt. Door de crisis moesten de resterende kapitalistische staten eerder alle zeilen bij zetten om zichzelf te redden dan samenwerken om de wereldeconomie te redden of de hand te houden aan de naoorlogse regelingen: daardoor kwam nazi-Duitsland op. Stalin geloofde dat met het eind van de Tweede Wereldoorlog de economische crisis wel moest terugkeren. Kapitalisten zouden dan eerder de Sovjet-Unie nodig hebben dan andersom. Daarom ging hij er helemaal van uit dat de

Verenigde Staten de Sovjet-Unie enkele miljarden dollars zouden lénen voor haar wederopbouw: anders zouden de Amerikanen geen afzetmarkten kunnen vinden voor hun producten tijdens de komende wereldwijde ineenstorting.⁹

Eveneens leek het logisch dat de andere kapitalistische supermacht, Groot-Brittannië – waarvan Stalin telkens weer de zwakte onderschatte – vroeg of laat met zijn Amerikaanse bondgenoot zou breken vanwege economische rivaliteit: ‘De onvermijdelijkheid van oorlogen tussen kapitalistische landen blijft van kracht,’ hield hij, zelfs nog in 1952, vol.¹⁰ Vanuit Stalins perspectief zouden dus de langetermijnkrachten van de geschiedenis opwegen tegen de catastrofe die de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie had teweeggebracht. Het zou niet nodig zijn om een directe confrontatie met de Amerikanen en de Britten aan te gaan om zijn doelstellingen te bereiken. Hij kon gewoon wachten tot de kapitalisten met elkaar begonnen te ruziën, en tot de Europeanen vol afkeer overgingen tot het communisme.

Stalins doel was dus niet het herstel van het machtsevenwicht in Europa, maar veeleer om dat continent even volledig te overheersen als Hitler had gepoogd. Hij erkende in een weemoedige, maar onthullende opmerking in 1947 dat ‘als Churchill een jaar zou hebben gewacht met het inzetten van het tweede front in Noord-Frankrijk, het Rode Leger naar Frankrijk zou zijn gekomen... [W]e speelden met het idee naar Parijs op te trekken.’¹¹ Maar in tegenstelling tot Hitler volgde Stalin geen vast tijdschema. Hij had de landingen van D-day verwelkomd, ook al kon het Rode Leger daardoor niet snel West-Europa bereiken: de nederlaag van Duitsland was de eerste prioriteit. Ook verwierp hij diplomatie niet bij het najagen van zijn doel, vooral omdat hij verwachtte dat de Amerikanen – althans enige tijd – zouden meewerken om dat te bereiken. Had Roosevelt niet aangegeven dat de Verenigde Staten geen eigen invloedssfeer in Europa zouden nastreven? Stalin had dus een groots visioen: de vreedzaam bereikte,

maar historisch voorbeschikte heerschappij over Europa. Het was echter ook een gebrekkig visioen, omdat het geen rekening hield met de naoorlogse doelstellingen van de VS.





3.

Wat wilden de Amerikanen na de oorlog? Ongetwijfeld ook veiligheid, maar in tegenstelling tot Stalin wisten zij veel minder zeker wat ze daarvoor moesten doen. De reden had te maken met het dilemma waarvoor de Tweede Wereldoorlog hen had gesteld: dat de Verenigde Staten niet als voorbeeld voor de rest van de wereld konden blijven dienen en zich tegelijk van de wereld blijven isoleren.

Het grootste deel van hun geschiedenis hadden Amerikanen dat juist geprobeerd. Ze hadden zich niet veel zorgen hoeven maken over hun veiligheid omdat ze door oceanen werden gescheiden van alle andere staten die hen zouden kunnen schaden. Alleen al hun onafhankelijkheid van Groot-Britannië in 1776 kwam voort, zoals Thomas Paine had voorspeld, uit de onaannemelijkheid dat 'een continent eeuwig geregeerd zou [kunnen] worden door een eiland.'¹² Ondanks hun superioriteit op zee hadden de Britten nooit voldoende militaire macht over zo'n 5000 kilometer water in kunnen zetten om de Amerikanen binnen hun rijk te houden of te voorkomen dat zij de macht zouden krijgen over het Noord-Amerikaanse continent. Het vooruitzicht dat andere Europeanen dat zouden kunnen was nog onwaarschijnlijker, omdat de achtereenvolgende regeringen in Londen uiteindelijk met de Amerikanen overeenkwamen dat er op het westelijk halfrond niet meer gekoloniseerd zou worden. De Verenigde Staten genoten derhalve de luxe van een enorme invloedssfeer te behouden zonder het risico daarmee de belangen van enige andere grote mogendheid te bedreigen.

Op het gebied van ideeën streefden de Amerikanen wel een wereldwijde invloed na: hun Onafhankelijkheidsverklaring had tenslotte de radicale stelling naar voren gebracht dat *iedereen* gelijk geschapen is. Maar ze deden tijdens de eerste veertien decennia van hun onafhankelijkheid geen moeite om die stelling ook in de praktijk te brengen. De Verenigde Staten zouden als voorbeeld dienen: de rest van de wereld zou moe-

ten besluiten hoe en onder welke omstandigheden zij dat voorbeeld zou volgen. ‘Zij is de pleitbezorgster van de vrijheid en onafhankelijkheid van allen,’ verklaarde de minister van Buitenlandse Zaken John Quincy Adams in 1821, maar ‘[z]ij vecht alleen voor die van haarzelf.’¹³ Ondanks een internationale ideologie was de Amerikaanse praktijk dus isolationistisch: het land was nog niet tot het besluit gekomen dat haar veiligheid de verbreiding van haar principes vereiste. Haar buitenlandse en militaire beleid was veel minder ambitieus dan je misschien verwacht zou hebben van een land van die macht en omvang.

Pas met de Eerste Wereldoorlog doorbraken de Verenigde Staten dit patroon. Bezorgd dat het keizerlijke Duitsland Groot-Brittannië en Frankrijk misschien zou verslaan, overtuigde Woodrow Wilson zijn landgenoten ervan dat de Amerikaanse militaire macht nodig was om het Europese machts-evenwicht te herstellen – maar zelfs hij rechtvaardigde dit geopolitieke doel in ideologische termen. Hij drong erop aan dat de wereld ‘veilig voor democratie’ gemaakt moest worden.¹⁴ Vervolgens stelde Wilson als basis voor een vredesregeling een Volkenbond voor die aan staten een zelfde rechtsorde zou opleggen als staten – verlichte staten althans – aan individuen oplegden. Hij hoopte dat de idee van het recht van de sterkste dan zou verdwijnen.

Maar het droombeeld en het herstelde evenwicht bleken voorbarig. De overwinning in de Eerste Wereldoorlog maakte van de Verenigde Staten nog geen wereldmacht; in plaats daarvan bevestigde zij voor de meeste Amerikanen de gevaren van al te grote betrokkenheid. Wilsons plannen voor een naoorlogse collectieve veiligheidsorganisatie gingen veel verder dan zijn landgenoten wilden. Intussen verzuurden de vruchten van de overwinning door teleurgesteldheid in bondgenoten – en door Wilsons ondoordachte en halfhartige militaire interventie tegen de bolsjewieken in Siberië en Noord-Rusland in 1918-1920. De buitenlandse omstandigheden werkten

een terugkeer naar het isolationisme in de hand: het gevoel van onrechtvaardigheden in het vredesverdrag van Versailles, het intreden van een wereldwijde crisis, en vervolgens de opkomst van agressieve staten in Europa en Oost-Azië, dit alles bracht de Amerikanen tot de overtuiging dat ze beter af waren als ze zich helemaal buiten internationale aangelegenheden hielden. Het was een van die zeldzame keren dat een machtige staat zich aan verantwoordelijkheden voorbij zijn eigen grenzen onttrok.

Nadat hij in 1933 in het Witte Huis was gekomen, werkte Franklin D. Roosevelt hardnekkig – zij het dikwijls omslachtig – om de Verenigde Staten een meer actieve rol in de wereldpolitiek te laten spelen. Dat was niet makkelijk: ‘Ik voel me net alsof ik op de tast zoek naar een deur in een blinde muur.’¹⁵ Zelfs nadat Japan in 1937 ten strijde was getrokken tegen China en nadat in Europa in 1939 de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken, was F.D.R. er slechts minimaal in geslaagd zijn land te overtuigen van Wilsons gelijk: dat zijn veiligheid bedreigd kon worden door wat er aan de andere kant van de wereld gebeurde. Pas na de schokkende gebeurtenissen van 1940-1941 – de val van Frankrijk, de slag om Groot-Brittannië en ten slotte de Japanse aanval op Pearl Harbor – liet Amerika zich opnieuw inzetten om het machts-evenwicht buiten het westelijk halfrond te herstellen. ‘Wij hebben lering getrokken uit onze vergissingen in het verleden,’ beloofde de president in 1942. ‘Ditmaal zullen wij de overwinning ten volle benutten.’¹⁶

Roosevelt had vier grote prioriteiten in oorlogstijd. De eerste was het steunen van bondgenoten – voornamelijk Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en (minder succesvol) het nationalistische China – omdat dat de enige manier was om de overwinning te behalen: de Verenigde Staten konden niet alleen tegen Duitsland en Japan vechten. De tweede was veiligstellen dat de geallieerden zouden samenwerken bij het opstellen van het naoorlogse akkoord, want zonder die sa-

menwerking zou er weinig uitzicht zijn op blijvende vrede. De derde had te maken met de aard van dat akkoord. Roosevelt verwachtte dat zijn bondgenoten een akkoord zouden onderschrijven dat de meest waarschijnlijke oorzaken van toekomstige oorlogen zou elimineren. Dat betekende een nieuwe collectieve veiligheidsorganisatie met de macht om agressie te ontmoedigen en indien noodzakelijk te bestraffen, alsook de herinvoering van een mondiaal economisch systeem waarmee een nieuwe wereldwijde crisis voorkomen zou kunnen worden. Ten slotte moest het vergelijk 'verkocht' kunnen worden aan het Amerikaanse volk: F.D.R. was niet van zins Wilsons vergissing te herhalen om verder te gaan dan het land wilde gaan. Na de Tweede Wereldoorlog zou men dus niet weer vervallen in isolationisme. Maar de Verenigde Staten zouden – net als de Sovjet-Unie – ook niet bereid zijn om een naoorlogse wereld te accepteren die leek op zijn vooroorlogse voorganger.

Ten slotte nog iets over de Britse doelstellingen. Die waren, zoals Churchill ze definieerde, veel eenvoudiger: overleven tegen elke prijs, zelfs als men dan de leiding over de Brits-Amerikaanse coalitie aan Washington zou moeten overdragen, zelfs als dat een verzwakking van het Britse rijk zou betekenen, en zelfs als het samenwerking met de Sovjet-Unie zou betekenen, een regime waarvan de jonge Churchill had gehoopt dat het na de bolsjewistische revolutie ineen zou storten.¹⁷ De Britten zouden proberen om zo veel mogelijk invloed op de Amerikanen uit te oefenen – ze ambieerden de rol van Grieken, die de nieuwe Romeinen onderrichtten – maar ze wilden onder geen beding onenigheid krijgen met de Amerikanen. Stalins vooruitzicht van een onafhankelijk Groot-Brittannië, dat in staat was om zich te verzetten tegen de Verenigde Staten en er zelfs een oorlog mee te voeren, zou degenen die in Groot-Brittannië tijdens en na de oorlog daadwerkelijk de algemene strategie bepaalden erg merkwaardig hebben geleken.